

NACISTIČNA »EVTANAZIJA« V SLOVENIJI LETA 1941

Tone Ferenc*

UDK 940.540.56:616.89(497.12—17)»1941«

Tone FERENC, scientific adviser, Institute for the History of Labour Movement, 61000 Ljubljana, Yu: THE NAZI »EUTHANASIA« IN SLOVENIA IN 1941.

The author first gives an account of the Nazi »euthanasia«, i. e. the killing of the mentally ill and the physically debilitated, in the German Reich and then in Slovenia. In the occupied Slovene provinces the Germans committed this crime upon more than 583 persons put to death at Hartheim castle near Linz in the spring of 1941.

Med hujše zločine nemškega fašizma med drugo svetovno vojno sodijo tudi usmrtitve duševno bolnih in onemoglih ljudi. Zakaj so nacisti ta zločin storili v Nemčiji in kako so ga storili, je v svetu že precej znano, malo pa je znano, da so ga zagrešili tudi v Sloveniji po zasedbi leta 1941. Po vojni je ta zločin obravnavala le komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ki je o tem zbrala tudi takrat dostopno gradivo. Ta razprava večinoma temelji na tem gradivu,¹ okvir zanjo pa na objavljenih virih² in na dostopni literaturi.³

* Dr. Tone Ferenc, znanstveni svetnik, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, Trg osvoboditve 1.

¹ Arhiv Slovenije (navajam: AS), fond Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo (navajam: KUZOP), fasc. 1, 3 in 16.

² Trials of War Criminals before the Nuernberg Military tribunals, volume I — »The Medical Case«, Nuernberg october 1946—april 1949 (navajam: TWC, I).

³ O nacistični »evtanaziji« v nemškem rajhu so izšla tale dela: Alice Platen-Hallermund, Die Tötung Geisteskranker, Verl. der Frankfurter Hefte, Frankfurt a. M. 1948; Alexander Mitscherlich und Fred Mielke, Medizin ohne Menschlichkeit, Dokumente des Nürnberger Ärzteprozesses, Fischer-Bücherei, Frankfurt a. M. 1960, v slov. prevodu: Mitscherlich-Mielke, Medicina brez človečnosti, Cankarjeva založba, Ljubljana 1962, (navajam: Mitscherlich-Mielke); Werner Leibbrand (izd.), Um die Menschenrechte der Geisteskranken, Verl. Die Egge, Nürnberg 1946; Viktor v. Weizsäcker, »Euthanasie« und Menschenversuche, Lambert Schneider, Heidelberg 1947; Gerhard Schmidt, Selektion in der Heilanstalt 1939—1945, Ev. Verlagswerk Stuttgart 1965; Helmut Erhardt, Euthanasie und Vernichtung »lebensunwerten« Lebens, Enke, Stuttgart 1965; Werner Catel, Grenzsituationen des Lebens, Beitrag zum Problem der begrenzten Euthanasie, Nürnberg 1962; Heinz Buchheim, Das Euthanasie-Programm, Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte, München 1958; Klaus Dörner, Nationalsozialismus und Lebensvernichtung, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, XV/1967, št. 2, str. 121—152 (navajam: Dörner); Lothar Gruchmann, Euthanasie und Justiz im Dritten Reich, Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 20/1972, št. 3, str. 235—279 (navajam: Gruchmann); Prof. dr. F. K. Kaul: Nazimordaktion T4. Ein Bericht über die erste industriemässig durchgeführte Mordaktion des Naziregimes. VEB Verlag Volk und Gesundheit Berlin 1973 (dalje: Kaul).

1. Nacistična »evtanazija« v Nemčiji

Nimam namena, da bi na splošno razpravljal o evtanaziji kot usmrtilivi neozdravljivo bolnih ljudi po njihovi želji in z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, saj za to nisem niti poklican niti usposobljen. Naj le opozorim, da so bila o evtanaziji različna stališča, da pa ona nasprotuje hipokratičnim načelom. Kot popačeno nacistično medicino jo je obsodil tudi nürnberški proces proti nemškim vojnim zločincem ter jo tudi današnje kazensko pravo uvršča med umore.⁴ Za to vrsto zločinov, kakršno so zagrešili nacisti v Nemčiji in tudi v nekaterih zasedenih deželah Evrope, so takrat in tudi po vojni uporabljali ime evtanazija, vendar to ime ni ustrezno. Evtanazijo pojmujejo kot skrajšanje muk že umirajočega človeka z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem na prošnjo bolnika samega ali njegovih najbližjih svojcev. Nacisti pa niso ubijali le umirajočih ljudi, temveč tiste, ki so jih imeli za neozdravljivo bolne ali telesno onemogle, čeprav bi ti ljudje v normalnih razmerah lahko živeli še leta ali celo desetletja. Te ljudi so nacisti pobili, brez njihove prošnje ali soglasja in tudi brez soglasja njihovih najbližjih svojcev; le-te so samo obvestili o smrti in še to z lažnimi sporočili. Ljudi niso umorili z zdravnikovo roko in zdravniškim orodjem, ubijale so jih roke poklicnih morilcev na razne načine, tudi z zadušitvijo v plinskih celicah. In kot bomo videli, tudi razlog za ubijanje ni bilo usmiljenje do umirajočih ali bolnikov, temveč nekaj popolnoma nasprotnega. Zategadelj so za ta nacistični zločin nekateri začeli upravičeno uporabljati ime »uničenje življenja« (Lebensvernichtung), da bi ga razločevali od evtanazije ali od imena, ki so ga uporabljali zagovorniki evtanazije še pred nacisti in seveda tudi nacisti, tj. »uničenje življenja nevrednega življenja« (Vernichtung lebensunwerten Lebens).⁵ Ker pa je pojem »uničevanje življenja« vendarle precej širši, saj vsebuje npr. tudi množično uničevanje Židov itd., bom v tej razpravi uporabljal ime nacistična »evtanazija«.

Tako kot rasno razlikovanje so tudi evtanazijo postavljali na nove temelje z novimi »utemeljitvami« konec prejšnjega stoletja, posebno A. Jost s svojim delom »Das Recht auf den Tod«,⁶ pri katerem je izhajal iz Schopenhauerjevega kulturnega pesimizma, tako kot je npr. H. S. Chamberlain pri svojem delu »Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts« izhajal iz Gobineaujevega kulturnega pesimizma. Nato so novi teoretiki⁷ razširili krog ljudi, ki jih naj zajema evtanazija, od »neozdravljivo bolnih« na duševno bolne, slaboumne, bebaste otroke itd. Teh radikalnih zamisli do prihoda nacistov na oblast v Nemčiji leta 1933 ni presegal nihče in v kazenskem pravu je ostala evtanazija ves čas kot zločin, zaradi katerega je treba storilca kaznovati.⁸

Tako kot Chamberlainove rasistične zamisli so nacisti v začetku dvajsetih let sprejeli tudi zamisli o evtanaziji. To zamisel je npr. sprejel Hitler v »Mein Kampf« leta 1924, vendar se ni zavzemal zanjo iz nekih človekoljubnih namenov, temveč iz rasnopolitičnih in eugeničnih razlogov. Na kongresu NSDAP v

⁴ Dr. J. Milčinski: Uvodna beseda k slovenski izdaji knjige Mitscherlich-Mielke: »Medicina brez človečnosti«. Ljubljana 1962, str. 8.

⁵ Dörner, n. d., str. 121—123.

⁶ Ad. Jost, Das Recht auf den Tod, Göttingen 1895; Dörner, n. d., str. 123—124.

⁷ Karl Binding und Alfred Hoche, Die Freigabe der Vernichtung lebensunwerten Lebens, 2. izd., Leipzig 1922; Dörner, n. d., str. 127—128.

⁸ Dörner, n. d., str. 127—131.

Nürnbergu leta 1929 je Hitler izjavil, da bo Nemčija lahko stopnjevala svojo moč, če bo letno dobila milijon otrok in če bo odstranila 700.000 do 800.000 najšibkejših.⁹ Potem ko so leta 1933 prišli nacisti na oblast, so se še bolj pojavljale zamisli o uničevanju »bebcev, kretenov, slaboumnih, zločincev, degenerancev in okuženih« in vedno bolj sta pojma »rasa« in »dednost« postajala ohlapna formula, s katero so razumeli vse poljubno v zaželenem obsegu in zapisali uničenju. Vendar se je šele v času uničevalnih akcij jasneje pokazalo, kako sta zelo subjektivno razumevana pojma »rasa« in »nevredno življenje« postala neotipljiv in zelo abstrakten skupen pojem za vse, kar je bilo nacistični politiki tuje, izobčeno, neljubo ali gospodarsko neuporabno, torej za vse, kar bi bilo treba izkoreniniti.¹⁰ Že leta 1933 so v Nemčiji sprejeli zakon o sterilizaciji dedno bolnih, ki so ga čez dve leti razširili še z določbami o prekinitvi nosečnosti, da bi onemogočili potomstvo dedno bolnih staršev. Takrat so sprejeli tudi nürnberške rasistične zakone proti Židom, kar vse je vsaj s pravne plati pomenilo prvi korak na poti k »uničevanju življenja nevrednega življenja«. Vendar je kljub veliki propagandi za evtanazijo in izkoreninjenje »dedno bolnih« in »manjvrednih« ljudi, ki so jo nacisti opravljali na razne načine (film, predavanja, tečaji, literatura, razstave itd.), ostala evtanazija kot tudi druge oblike uničevanja ljudi v kazenskem pravu prepovedana, drugače pa je bilo v praksi.¹¹

Nacisti so takoj po prevzemu oblasti začeli zavodom, v katerih so bili »dedno bolni«, dodeljevati vedno manj denarja in Hitler je leta 1935 izjavil državnemu vodji zdravnikov dr. Gerhardu Wagnerju, da bo v primeru vojne postavil na dnevni red vprašanje evtanazije, ker je menil, da bi to vprašanje v vojnih razmerah reševali bolj gladko in laže, ker odpor cerkve ne bi mogel biti tako močan kot v mirnem času.¹² Glede na to izjavo torej ni slučajno, da sta se dve nacistični akciji, in sicer »spontana« politična akcija proti rasno manjvrednim, tj. Židom (novembra 1938) in administrativna proti »dedno bolnim« (poletje 1939) začeli v obdobju neposrednih priprav za vojno.¹³

Pravijo, da je bila za povod za začetek nacistične »evtanazije« prošnja nekoga človeka iz Leipziga, konec leta 1938 ali začetek 1939, ki jo je naslovil na Hitlerja kot državnega poglavarja, naj izjemoma dovoli usmrtiti njegovega iznakaženega in bebastega otroka. Hitler je prošnji ustregel in ustno pooblastil vodjo svoje pisarne reichsleiterja Phillipa Bouhlerja in svojega osebnega zdravnika dr. Karla Brandta, naj v podobnih primerih ukrepata podobno. Da pa Hitlerjeva pisarna na zunaj ne bi bila opazna, so v sporazumu z državnim vodjem zdravnikov dr. Leonardom Contijem ustanovili »državni odbor za znanstveno zajetje dedno in zasnovno pogojenih hudih bolezni«. Ta je zavezal vse babice in porodniške zdravnike, da prijavijo pristojnim zdravstvenim zavodom vse bebaste in iznakažene novorojenčke. Na temelju teh prijav je sosvet treh zdravnikov, ki jih je imenoval navedeni odbor, odločil o smrti ali življenju otroka. Bouhler ali njegov štabni vodja Viktor Brack je nato podpisal poobla-

⁹ Dörner, n. d., str. 131.

¹⁰ Dörner, n. d., str. 131.

¹¹ Dörner, n. d., str. 137—138. Samo v nekem kraju so v 21 letih nacisti priredili 195 tečajev o rasni higieni in »uničevanju življenja nevrednega življenja«.

¹² Gerhard Reitlinger, Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939—1945. Dritte Auflage. Berlin 1960, str. 140 (navajam: Reitlinger).

¹³ Dörner, n. d., str. 139.

stilno listino, ki je dovoljevala »posebno obravnavo« za smrt določenega otroka v enem od 21 »otroških strokovnih oddelkov« na raznih otroških zavodih. Takšno ubijanje otrok je trajalo neprekinjeno skoraj do konca vojne; po dveh letih so to »evtanazijo« razširili celo na starejše otroke do 16 let. Sodijo, da so pobili skupno okrog 5.000 otrok.¹⁴

Novo stopnjo v širjenju nacistične uničevalne akcije pomeni množično ubijanje odraslih duševnih bolnikov, ki so ga nacisti začeli po izbruhu druge svetovne vojne v Evropi jeseni 1939. Že poleti 1939 so se o načinu tega zločina posla pogovarjali Hitler, vodja državne pisarne Heinrich Lammers in državni vodja zdravnikov dr. Conti in ponovno je sledilo Hitlerjevo ustno pooblastilo najprej dr. Contiju in nato še Bouhlerju ter Bracku za izvajanje te akcije.¹⁵ Pripravljati so jo začeli v firerjevi pisarni NSDAP (Kanzlei des Führers der NSDAP) v Berlinu (Charlottenburg) na Tiergartenstrasse 4 meseca julija in avgusta 1939. Verjetno je bilo več razlogov, da je Hitler to zelo odgovorno nalogo naložil svoji pisarni, ki je tedaj v glavnem sprejemala in reševala prošnje in vloge državljanov in ustanov, ki so jih ti naslovili na Hitlerja kot vodjo NSDAP in nemškega rajha. Poleg te pisarne so bila namreč še tri po nalogah in obsegu dela pomembnejše pisarne, tj. državna pisarna (Reichskanzlei), ki jo je imel Hitler kot kancler nemškega rajha, bila je tudi prezidialna pisarna (Präsidialkanzlei), ki jo je Hitler uporabljal po Hindenburgovi smrti kot državni poglavar; t. i. strankina pisarna (Parteikanzlei) v Münchnu pa je nastala pozneje iz pisarne Hitlerjevega namestnika v NSDAP Rudolfa Hessa in jo je vodil Martin Bormann, ki je bil tudi Hitlerjev osebni tajnik. Menijo, da je Hitler zaupal izvajanje nacistične »evtanazije« svoji pisarni predvsem zategadelj, ker je ta že nekaj časa vodila ubijanje »življenja nevrednih otrok« in ker je hotel imeti »popolnoma nebirokratsko rešitev« tega vprašanja. Zato, da ne bi pristojni ministri nič vedeli o akciji, je Hitler oktobra 1939 izdal tajni firerjev odlok, ki pa ga je datiral s 1. septembrom 1939, tj. z dnem začetka vojne.¹⁶ Ta odlok, ki je ostal v taki tajnosti, da je npr. pravosodni minister lahko videl njegovo fotokopijo šele čez tričetr leta, se je glasil:

»Reichsleiter Bouhler in dr. med. Brandt sta pooblaščenata in odgovorna, da pristojnosti zdravnikov, ki jih bosta določila imenovana, razširita tako, da bi po človeški presoji neozdravljivo bolnim ob zelo kritični obravnavi njihovih zdravstvenih razmer lahko zagotovili smrt iz usmiljenja.«¹⁷

Vojni zločinec dr. Karl Brandt, državni komisar za saniteto in zdravstvo, Hitlerjev osebni zdravnik in esesovski generalni poročnik, je pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da ga je Hitler poklical na Obersalzberg, mu pokazal tale tajni odlok in povedal, da namerava dokončno rešiti vprašanje evtanazije. Dal mu je tudi splošna navodila in mu naročil, naj se poveže z Bouhlerjem, kar se je zgodilo še tisti dan.¹⁸ Bouhlerja očividci niso označevali kot ravno ustreznega za Hitlerjevo »sivo eminenco«, saj je bil leta 1939 star komaj 40 let in je imel »mehak in mladeniški obraz«, s svojimi široko

¹⁴ Dörner, n. d., str. 140—141.

¹⁵ Izjava dr. K. Brandta pred ameriškim vojaškim sodiščem na obravnavi zoper dr. K. Brandta in soobtožene (medicinski proces ali proces št. 1). TWC, I, str. 892.

¹⁶ TWC, I, str. 64; Dörner, n. d., str. 142; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Izjava dr. K. Brandta, TWC, I, str. 892—893.

obrobljenimi naočniki je bolj zbujal videz ameriškega študenta kakor pa esesovskega generala. Neki vojni zločinec je v Nürnbergu izpovedal, da naj bi ravno glas o Bouhlerju kot »mladem« človeku povzročil to, da so Göring, Himmler in notranji minister dr. Wilhelm Frick predlagali ravno njega za vodjo nacistične »evtanazije«, čeprav bi bilo za pričakovati, da bi za to določili državnega vodjo zdravnikov in državnega sekretarja za zdravstvo v notranjem ministrstvu dr. Contija, ki je nato tudi sodeloval pri nacistični »evtanaziji«. Raziskovalci nacistične »evtanazije« pa menijo, da so bili za to pomembnejši drugi razlogi, ki smo jih že navedli. Oba, Bouhler in dr. Conti, sta si ob zlomu nemškega rajha sodila sama.¹⁹

V firerjevi pisarni na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu se je z organizacijo nacistične »evtanazije« ukvarjal II. urad, ki je imel prej za nalogo »obravnavanje dopisov, ki se tičejo NSDAP, njenih organizacij in priključenih društev ter uradov rajha in dežel.«²⁰ Ta urad je vodil nekdanji Himmlerjev šofer, SS — Oberführer Viktor Brack in je imel štiri ali celo več sodelavcev. Kaže, da se je v uradu poleg Bracka še največ ukvarjal z organizacijo nacistične »evtanazije« Werner Blankenburg, ki je po Brackovem odhodu na Poljsko leta 1942 postal tudi vodja urada. Nacistična »evtanazija« je po ulici, v kateri je bila Bouhlerjeva pisarna, dobila šifro »T 4«, v nekaterih primerih pa so jo imenovali »akcija Blankenburg«.²¹

Brackov urad v firerjevi pisarni je skrbel le za organizacijo nacistične »evtanazije«, medtem ko je bil za »strokovno«, tj. zdravniško plat zadolžen vodja pododdelka C (dedno in rasno varstvo) v IV. oddelku (zdravstvo in telesna nega) notranjega ministrstva v Berlinu, dr. Herbert Linden, ki je bil obenem v notranjem ministrstvu referent za socialnoskrbstvene zavode. To pa je bil tudi edini državni organ, ki je sodeloval pri nacistični »evtanaziji« in je bilo mogoče njegovo sodelovanje pri nacistični »evtanaziji« pred drugimi organi notranjega ministrstva prikriti, ker je bil Contijev IV. oddelek zelo samostojen zaradi posebnega področja, ki bi lahko bilo ministrstvo zase, in zelo samostojnega položaja njegovega vodja dr. Contija, ki je bil državni vodja zdravnikov, državni vodja zdravstvene službe rajha in vodja glavnega urada za zdravstvo v državnem vodstvu NSDAP. Lindnovo sodelovanje pri nacistični »evtanaziji« je bilo tudi zelo potrebno, saj je vsaj v nekaterih zadevah moral nastopati neki državni organ.²²

Za izvajanje nacistične »evtanazije« je Brackov urad ustanovil nekaj oddelkov, ki so v javnosti nastopali z lažnimi imeni. Sosvet treh ali štirih zdravnikov, ki jih je vodil vodja katedre za psihiatrijo würzburške univerze prof. W. Heyde, in ki je poizvedoval za žrtvami in določal njihovo usodo, je nastopal kot »državna delovna skupnost za zdravstvene in varstvene zavode« (Reichsarbeitsgemeinschaft Heil- und Pflegeanstalten). Oddelek, ki je skrbel za financiranje »evtanazije« in ga je vodil dr. Gerhard Bohne (v tem oddelku je delal tudi dr. Dietrich Allers, poznejši inšpektor za »akcijo Reinhard« v Trstu), je nastopal

¹⁹ Contijev življenjepis je v Marburger Zeitung 19. V. 1941, Bouhlerjev pa v istem časopisu 12. VI. 1941.

²⁰ Dr. Ludwig Münz, Führer durch Behörden und Organisationen. Vierte Aufl. Berlin 1939, str. 6—7.

²¹ Reitlinger, n. d., str. 142—143.

²² Gruchmann, n. d., str. 242—243.

kot »občekoristen sklad za vzdrževanje zavodov« (Gemeinnützige Stiftung für Anstaltspflege). Denar je dobival od glavnega blagajnika NSDAP, da bi onemogočili vsak nadzor nad poslovanjem s strani državnih organov. Nastopal je tudi kot »delodajalec« za vse zaposlene pri nacistični »evtanaziji«. Oddelek, ki je skrbel za prevoz žrtev od umobolnic in hiralnic na morišča in ga je vodil Roth, je nastopal kot »občekoristna družba za prevoz bolnikov z omejeno za-vezo« (Gemeinnützige Krankentransportgesellschaft m. b. H.) in je imel na voljo lastna prevozna sredstva pri posameznih moriščih.²³

Povedano na kratko, je nacistična »evtanazija« odraslih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi tekla takole:

a) Najprej je dr. Linden kot vodja edinega sodelujočega državnega organa jeseni 1939 poslal vsem umobolnicam in hiralnicam Contijeva navodila in obrazce, ki so jih te bile dolžne izpolniti za tiste ljudi, ki imajo »shizofrenijo«, »epilepsijo«, »paralizo«, »slaboumnost vsakršnega izvora«, »encaphalitis«, »huntington« in jih ni mogoče zaposliti ali pa jim je mogoče dati le mehanično delo (lupljenje krompirja, čiščenje zelenjave, izdelava enostavne kartonaže itd.), dalje vse tiste, »ki so v zavodih že več kot pet let«, »umobolne, kriminalce«, »inozemce« in »ljudi, ki niso nemške ali tej sorodne krvi«. Na ta način so zajeli veliko večino »neozdravljivih« bolnikov.²⁴

b) Izpolnjene obrazce so umobolnice in hiralnice do 1. januarja 1940 poslale Lindnovemu uradu, ta pa jih je v fotokopijah posredoval »državni delovni skupnosti za zdravstvene in varstvene zavode«. Tam je zdravniški sosvet pod vodstvom Wernerja Heydeja s križcem (+) zaznamoval tiste, ki jih je treba uničiti, in s črtico (—) tiste, ki naj še ostanejo pri življenju. V nekaterih primerih so poslali v umobolnice in hiralnice posebne zdravniške komisije, da so še natančneje preverile bolnike in onemogle. Menijo, da je nalogo opravljalo okrog 12—15 zdravnikov.²⁵

c) Na temelju sklepa Heydejevega sodniškega sosveta so nato sestavili transportne sezname, katerih prepise je Lindnov urad preko deželnih uradov posredoval umobolnicam in hiralnicam, da bi pripravile žrtve za prevoz. Vendar jim še niso sporočili niti namena niti cilja, pač pa so potrebo po prevozu utemeljevali kot »za vojno pomemben ukrep« po pooblastilu pristojnega državnega obrambnega komisarja, tj. pokrajinskega vodje NSDAP.²⁶

č) Po določenem razporedu je nato transportni oddelek s svojimi sivimi in zastrtimi avtobusi in tudi z vlaki pripeljal žrtve iz umobolnic in hiralnic z njihovimi zdravstvenimi dokumenti in vsem imetjem vred v t. i. državne ali deželne zavode (Reichsanstalt, Landesanstalt), tj. morišča. Tam so jih čez nekaj časa, ko so pač prišle na vrsto, umorili na tak ali drugačen način, največ z

²³ Gruchman, n. d., str. 242—244; Dörner, n. d., str. 141—145; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 219—220.

²⁴ Angleški prevod navodila dr. Contija 16. 11. 1939 in vzorec za popis bolnikov je v TWC, I, str. 841—845, slovenski pa v Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 223—224.

²⁵ Na sodni obravnavi pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so iz redkih ohranjenih dokumentov o nacistični »evtanaziji« ugotovili, da je »izvedenec« za obdelavo 300 »primerov« potreboval največ tri dni, da je npr. dr. Herman Pfannmüller v času od 14. novembra do 1. decembra 1940 dal svoje izvedensko mnenje za 2109 bolnikov itd. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 226—227).

²⁶ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 228; Gruchmann, n. d., str. 242—243; Dörner, n. d., str. 142—143.

injekcijami in zadušitvijo z ogljikovim monoksidom. Ko so žrtve usmrtili in upepelili, je vodstvo tamkajšnjega zavoda obvestilo svojce o smrti, vendar je navedlo lažni vzrok in jim posredovalo tudi mrtvaški list, če pa so svojci to zahtevali, tudi še žaro s pepelom.²⁷

Do sedaj znani državni ali deželni zavodi, v katerih so nacisti množično ubijali odrasle umobolne in telesno onemogle ljudi, so zanesljivo tile: Brandenburg pri Berlinu, Hadamar na Hessenskem, Bernburg ob reki Saale pri Dessauu, Sonnenstein pri Pirni na Saškem, Grafeneck na Württemberškem in Hartheim pri Linzu ob Donavi. Poleg teh so bili verjetno še tile: Kempten, Jena, Buch, Arnberg, Eichberg, Eglfing-Haar, od katerih so bili nekateri verjetno namenjeni samo za opazovanje bolnikov ali samo za usmrnitev otrok.²⁸ V literaturi trdijo, da teh zavodov skupaj ni bilo več kot za ducat.²⁹ Ti zavodi so bili prej dobrodelne ustanove za varstvo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi, pa so jih nacisti poddržavili in usposobili za množično ubijanje tistih, ki so jih ti zavodi varovali. Tudi v tem se kaže pošastnost nacistične morale: ljudi so ubijali v ustanovah, ki bi jih morale varovati.

Bolnike in onemogle, ki so jih določili za usmrnitev, so ubijali v navedenih zavodih na razne načine, največ z injekcijami in v plinskih celicah z zadušitvijo z ogljikovim monoksidom. Plinske celice so zakrinkali kot kopalnice s prhami. Po izpovedi vojnega zločinca V. Bracka naj bi od jeseni 1939 do poletja 1941 samo v navedenih zavodih ubili okrog 50.000 do 60.000 bolnikov in onemoglih.³⁰ Drugi zločinec dr. K. Brandt je ravno tako cenil število ubitih okrog 60.000, Heyde je navajal število 70.000, medtem ko samo za Grafeneck in Hadamar previdno cenijo število ubitih 80.654.³¹ Ne vem, kako so pozneje raziskovalci (poljska komisija za ugotavljanje nacističnih zločinov) prišli do natančnejšega števila ubitih oseb: 70.273, in sicer 35.224 v letu 1940 in 35.049 v letu 1941.³² Na sodni obravnavi proti nacističnim zdravnikom pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu so se zločinci zagovarjali tako, da so »evtanazijo« pojmovali kot usmiljenje do neozdravljivo bolnih ljudi, niso pa mogli zadovoljivo odgovoriti na vprašanja, zakaj so iz te »milosti« izvzeli neozdravljivo bolne udeležence prve svetovne vojne, saj bi do teh morali imeti še večje »usmiljenje«, in zakaj so vključili v »evtanazijo« neozdravljivo bolne kriminalce, saj ti po nacističnem pojmovanju ne bi bili vredni takšne »milosti«.³³

Za usmrnitev bolnikov in onemoglih so poskrbeli posebej za to nalogo izbrani policisti, predvsem pripadniki kriminalne policije, ki so se oblekli v bele zdravniške halje, so pa zaposlili tudi nekaj bolniških sester, deloma tudi zaradi zunanjšega videza.³⁴ Na že omenjeni sodni obravnavi v Nürnbergu je neka bolniška sestra izjavila, da so jih 22 ali 23 v začetku januarja 1940 poklicali v poslopje notranjega ministrstva v Berlinu, kjer jim je Blankenburg

²⁷ Prav tam.

²⁸ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 841—845; Reitlinger, n. d., str. 143; Gruchmann, n. d., str. 269.

²⁹ Prav tam.

³⁰ Izjava V. Bracka 14. 10. 1946, TWC, I, str. 844.

³¹ Gruchmann, n. d., str. 244, op. 33.

³² Léon Poliakov, *Il nazismo e lo sterminio degli ebrei*. Torino 1955, str. 253.

³³ TWC, I, str. 810.

³⁴ Reitlinger, n. d., str. 146; Gruchmann, n. d., str. 243—244.

govoril o potrebi in pomenu »evtanazije« in jih nato zaprisegel na poslušnost in molčečnost.³⁵

Prvi zavod za izvajanje množične »evtanazije« so nacisti uredili v Brandenburgju, nekaj deset kilometrov severovzhodno od Berlina; tam so tudi zgradili prvo plinsko celico za množično ubijanje ljudi. Jeseni 1939 so poslali tja za vodjo usmrtitvenega ali morilskega oddelka policijskega in esesovskega poročnika, kriminalnega inspektorja iz Stuttgarta Christiana Wirtha. Imena tega zloglasnega ubijalca sicer ni najti na nobenem ohranjenem ali dostopnem dokumentu o nacistični »evtanaziji«; iz tistega časa tudi ni dokumentov v ostanku njegove personalne mape, ki sem jo pregledal v Berlin Document Centru, razen enega, tj. Brackovega predloga za Wirthovo napredovanje za stotnika.³⁶ Vendar so to ime pogosto izrekli na prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu, ki je sodilo zdravnikom, sodelujočim pri nacistični »evtanaziji«, medicinskih poskusih na živih ljudeh itd., govorili pa so o njem tudi na sodnem procesu proti glavnim vojnim zločincem pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.

Esesovski major dr. Georg Conrad Morgen, ki je na sodni obravnavi pred mednarodnim vojaškim sodiščem v Nürnbergu prvi nekoliko več povedal o prvih plinskih celicah pri množičnem ubijanju ljudi in tudi prvi opozoril na tovrstno zvezo med nacistično »evtanazijo« v rajhu in množičnim uničevanjem Židov v uničevalnih taboriščih na Poljskem, je izjavil, da se mu je Wirth hvalil, češ da je ravno on z lastnimi preizkusi izpopolnil način množičnega ubijanja ljudi z izpušnimi plini motorjev z notranjim izgorevanjem. Vendar imajo to le za hvalisanje, ker je Brack pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu izjavil, da je za to zaposlil posebnega kemika Kallmeyerja.³⁷ Po podatkih iz pisma kölnskega višjega državnega tožilca pravosodnemu ministru 20. 10. 1941 naj bi Wirth najprej ubijal žrtve s strelom iz pištole v tilnik. Po nekih podatkih naj bi pri prvem Wirthovem ubijanju ljudi v plinski celici v Brandenburgju bili navzoči tudi Brack, Bouhler in dr. Conti.³⁸ Nekemu uslužbencu evtanazijskega zavoda Hadamar pa naj bi Wirth dejal: »Pri nas ni bolnikov, temveč samo mrtveci.«³⁹ Znano je tudi, da so se Wirthovi policisti po opravljenem morilskem poslu navadno upijanili do nezavesti v kantinah »evtanazijskih« zavodov.⁴⁰ Verjetno je bil Wirth vodja vsega policijskega moštva za ubijanje neozdravljivo duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi v vseh »evtanazijskih« zavodih in ne samo v brandenburškem zavodu.

Jeseni 1941 so po Hitlerjevem ukazu centralno vodeno »evtanazijsko« akcijo končali in plinske celice podrli ter jih odpeljali v vzhodno Evropo. Vendar več podatkov priča o tem (ohranjeni so celo dokumenti posameznih »evtanazijskih« zavodov), da so tudi po prenehanju načrtne akcije ubijanja »iz usmiljenja« ubijali neozdravljivo bolne ljudi po posameznih zavodih, vendar kaže, da neodvisno od notranjega ministrstva; v vseh znanih primerih so dajali smrt-

³⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 222—223.

³⁶ Wirthove in druge dokumente sta mi ljubeznivo dovolila pregledati ravnateljica tega arhiva gospa Matild E. Holomany in njen pomočnik Richard Bauer, za kar se jima ponovno toplo zahvalujem.

³⁷ Reitlinger, n. d., str. 144.

³⁸ Prav tam.

³⁹ Reitlinger, n. d., str. 146.

⁴⁰ Reitlinger, n. d., str. 146.

ne odmerke morfija in barbituratov. Predvsem pa so do konca vojne še ubijali telesno iznakažene in duševno prizadete otroke, in sicer v zavodih v Eichbergu, Idsteinu, Kantenhofu in Gördenu.⁴¹

Vzrok, da je Hitler ukazal ustaviti množično ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi, je bil pritisk javnega mnenja. Svojci umorjenih bolnikov so namreč kmalu izvedeli, da so bolnike odpeljali neznanokam, in kmalu so dobili iz »evtanazijskih« zavodov sporočila o njihovi smrti. Na sporočilih je bila navadno za vzrok smrti navedena pljučnica ali oslabeledost srca. V časopisih so se vedno pogosteje pojavljale osmrtnice, ki so se začele, da je po sporočilu tega in tega zdravstvenega zavoda umrl naš dragi, ali: kakor že pričakovano, smo dobili sporočilo, ali: po dolgi negotovosti smo slednjič zvedeli itd. Bili so celo primeri, da je kakšna družina dobila dve žari s pepelom, da je bilo navedeno za vzrok smrti vnetje slepiča, čeprav so ga žrtvi že pred desetimi leti operativno izrezali itd.⁴² Za usodo deset tisoč bolnikov so izvedeli kmalu tudi prebivalci tistih krajev, v katerih so bili »evtanazijski« zavodi. V Hadamarju na primer so otroci vedeli in govorili, da avtobusi vozijo bolnike v smrt.⁴³ Pojavili so se protesti, posebno cerkvenih oblasti, in pritisk javnega mnenja, ki ni odobraval nacistične »evtanazije«.⁴⁴ Menijo, da je vzrok za to, da ni bilo več protestov iz vrst zdravnikov v tem, da je le nekaj zdravnikov natančneje vedelo več o nacistični »evtanaziji« in jih je prav tako vezala molčečnost kakor tistih nekaj zdravnikov, ki so bili neposredno soudeleženi pri »evtanaziji« in pooblašeni zanjo.⁴⁵

Nacistična »evtanazija« in uničevanje Židov sta imela enako idejno podlago in sta dve temeljni prvini v nacistični uničevalni politiki, ki je bila vedno bolj agresivnejša in je zajemala vedno več skupin ljudi. Vendar pa je bil neugoden odmev na »evtanazijo« pri nemških ljudeh in ustanovah (predvsem pri cerkvi) precej večji, kot pa na uničevanje Židov. Vzrok za to je verjetno v tem, da so nemški ljudje imeli duševno bolne in telesno onemogle ljudi vendarle za del svoje skupnosti, Žide pa za tuj element.⁴⁶

Nezadovoljstvo in proteste proti ubijanju duševno bolnih in onemoglih ljudi so ugotavljali tudi nemški pravosodni organi, glavna tožilstva in višja deželna sodišča in o tem poročali državnemu ministru za pravosodje dr. Fran-

⁴¹ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 245—247.

⁴² Gruchmann, n. d., str. 244.

⁴³ »Kakor so mi rekli, kričijo že otroci, če prihajajo taki transportni vozovi: »Spet jih bodo nekaj zaplinili«. Skozi Limburg se vsak dan vozijo na poti od Weil-münstra v Hadamar 1 do 3 omnibusi z zastrtimi okni, in ti oddajajo potnike likvidacijski ustanovi v Hadamarju. Tam slečejo, kakor pripovedujejo, prišlece takoj do golega, oblečejo jih v papirnate srajce in jih kmalu spravijo v plinsko celico, da jih likvidirajo s prusko kislino in še z nekim dodatnim omamljajočim plinom. Mrliče spravljajo na tekočem traku v prostor za sežiganje, po šest za vsako peč, pepel pa razdelijo na šest žar in ga pošljejo sorodnikom. Vsak dan se vidi gosti dim iz sežigališča nad Hadamarjem...« Tako je decembra 1939 poročalo višje deželno sodišče v Frankfurtu na Maini državnemu ministru za pravosodje. (Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 231.)

⁴⁴ Odlomke iz protestnih pisem navajata Mitscherlich in Mielke v n. d., str. 232—234.

⁴⁵ Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 238—239.

⁴⁶ Dörner, n. d., str. 121.

zu Gürtnerju. Za nacistično pravosodje je to imelo več neugodnih učinkov, jemalo je ugled pravosodju in slabilo občutek pravne varnosti, v delovanju sodišč pa je onemogočalo obravnavo skrbniških in zapuščinskih zadev ter onemogočalo pošiljanje obtožencev v psihiatrično obravnavo, ker bi jih tam pobrala »evtanazija«, sodišča niso mogla reševati tožb proti izvrševalcem »evtanazije« niti nastopati proti tistim, ki so širili vesti o »evtanaziji« in se s tem pregrešili proti določbam o varovanju tajnosti in širjenju vesti, ki škodijo državi in stranki. Zategadelj si je državno ministrstvo za pravosodje, in z njim tudi nekateri drugi organi prizadevali, da bi Hitler dovolil izdati zakon ali odredbo o »uničenju življenja nevrednega življenja« in so osnutek tudi že pripravili. Vendar Hitler ni dovolil izdati zakona ali odredbe pred koncem vojne, ker bi to lahko izrabila nasprotnikova propaganda. Morala pa sta Brack in dr. Heyde vsaj višjim pravosodnim organom pojasniti, zakaj izvajajo »evtanazijo« in zakaj o tem ne izdajo nobenih pravnih predpisov.⁴⁷

Hitler si v tako napetih vojnih razmerah, kakršne so nastale po napadu Nemčije na Sovjetsko zvezo, ni mogel privoščiti širšega nezadovoljstva. Zato je 24. avgusta 1941 v svojem glavnem stanu v Vzhodni Prusiji naročil dr. Karlu Brandtu, naj ustavi množično ubijanje duševno bolnih in telesno onemoglih ljudi.⁴⁸ Do tedaj pa so nacisti že tako pomorili večino tistih bolnikov iz umobolnic in onemoglih iz hiralnic, ki so jih nameravali ubiti. Še naprej so ubijali bebaste in telesno iznakažene otroke in se pripravljali na »dokončno rešitev« židovskega vprašanja, tj. na množično uničevanje Židov.

Poleti 1941 je Himmler prosil Bouhlerja, naj mu iz akcije »T4« da na voljo nekaj izkušenih psihiatrov, da jih bodo uporabili pri akciji »Geheime Reichssache 14 f 13«. To je bila šifra, ki jo je dal inšpektor za koncentracijska taborišča pri državnem vodju SS H. Himmlerju za pobijanje nekaterih vrst jetnikov v koncentracijskih taboriščih. Psihiatri naj bi sodelovali pri ugotavljanju delovne sposobnosti jetnikov, so pa v resnici sodelovali pri izbiri politično in rasno nezaželenih in gospodarsko neuporabnih jetnikov za smrt; na obrazcih so v rubriko diagnoza vpisovali tudi politične ocene. Sodijo, da so v tej akciji nacisti pobili okrog 20.000 ljudi.⁴⁹

Morilce iz »evtanazijskih« zavodov so nato v dveh ali več skupinah poslali na Poljsko. Tam so v taboriščih Chelumno, Treblinka, Belzec in Sobibor množično ubijali Žide v takoimenovani »akciji Reinhard«, ki jo je vodil vodja SS in policije v lublinskem distriktu v vzhodni Poljski, SS-Brigadeführer in generalmajor policije Odilo Globocnik. Iz firerjeve pisarne na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu je bilo samo v lublinskem distriktu 92 množičnih morilcev, ki jih je vodil »inspektor« Christian Wirth. Ko je Himmler po končani »akciji Reinhard« imenoval Globocnika za višjega vodja SS in policije v operacijski coni »Jadransko Primorje« in je ta septembra 1943 prišel v Trst, je z njim ali za njim prišla tudi skupina morilcev z Wirthom na čelu. Svoje morišče si je uredila v tržaški Rižarni in v njenem krematoriju je zgorelo mnogo trupel protifašistov raznih narodnosti.⁵⁰

⁴⁷ Gruchmann, n. d., str. 244—279.

⁴⁸ Dörner, n. d., str. 144.

⁴⁹ Dörner, n. d., str. 145—146; Mitscherlich-Mielke, n. d., str. 247—259.

Usodo nacističnih morilcev iz lažne evtanazije; posebno še zdravnikov, lepo prikazuje dr. Kaul v svoji knjigi. Čim bolj se je odmikal vojni čas, tem bolj jim je prizanašalo pravosodje Zvezne republike Nemčije.

2. Nacistični »evtanazijski« zavod Hartheim pri Linzu

Nacistično ubijanje duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi je v letu 1940 zajelo tudi vse zasedene avstrijske pokrajine, ki jih je Hitler imel za sestavni del nemškega rajha. Med »evtanazijskimi« zavodi smo v prejšnjem poglavju navedli tudi Hartheim pri Linzu na Donavi in ta »deželni zavod« je bil morišče za duševne bolnike in telesno onemogle ljudi iz avstrijskih in v letu 1941 tudi iz zasedenih slovenskih pokrajin ter verjetno tudi iz Češke. V gradu, ki ga ohranjene listine prvič omenjajo leta 878, je t. i. »zgoranjeavstrijsko deželno dobrodelno društvo« uredilo zavod za hudo poškodovane otroke, ki so jih negovale sestre sv. Vincenca Pavelskega. Februarja 1939 so nacisti razpustili društvo in zaplenili njegovo imetje, s katerim se je okoristila nacistična stranka. Spomladi 1940 je grad prevzela zgoranjeavstrijska deželna uprava v Linzu, in sicer za »skrbstvene namen«. Ko so otroke (bilo jih je okrog 200) preselili drugam, so začeli grad preurejati v morišče, tj. graditi morilske naprave in krematorije za sežiganje trupel. Grad ima obliko kvadrata in njegovi prostori obdajajo notranje dvorišče. Lepo, štirioglato arkadno dvorišče so do 1. nadstropja obdali z deskami, za katerimi so bili pritlični prostori, določeni za množično ubijanje ljudi in sežiganje njihovih trupel. V prostorih desno od glavnih vhodnih vrat na severni strani gradu je bila soba za stražo, za njo pa prostor z manjšim krematorijem, za njim mrtvašnica in za njo prostor s plinsko celico, ki je imela tla in stene obdane z rdečimi ploščicami. Za plinsko celico je bila v oglu gradu sprejemnica. Vsi ti prostori so zavzemali približno eno tretjino pritličja, medtem ko so bila v prostorih levo od vhodnih vrat kuhinja, skladišča, delavnice, slačilnica itd. Podatki o številu krematorijev se ne ujemajo, nekateri viri navajajo dve in drugi celo štiri peči. Če sta bili dve peči, potem je manjša bila v notranjosti in večja na dvorišču. Žrtev pa niso pripeljali v notranjost gradu skozi glavna vrata, temveč skozi stranska iz na novo postavljene lesene lope za avtobuse. Od tam so jih peljali skozi prehod na notranje dvorišče, pod arkadami, in nato v sprejemnico, kjer se je začel poslednji del trnove poti žrtev nacistične »evtanazije«.⁵¹

Vodja »deželnega zavoda« Hartheim (Landesanstalt Hartheim bei Alkoven) je bil zdravnik dr. Rudolf Lonauer, rojen 9. 1. 1907 v Linzu in dotlej ravnatelj nekaterih zdravstvenih zavodov in seveda tudi esesovski kapetan. Baj je 5. maja 1945 storil samomor. Njegov namestnik je bil zdravnik dr.

⁵⁰ O Wirthovem zločinskem delu na Poljskem in v Trstu ter o njegovi smrti v partizanskem napadu 26. 5. 1944 glej mojo razpravo: Satan, njegovo delo in smrt, objavljeno v reviji Borec, XXVI/1974, št. 3, str. 139—148, št. 4, str. 205—219, št. 5, str. 275—286, št. 6/7, str. 375—382.

⁵¹ Florian Zehethofer, Die Vernichtung »lebensunwerten« Lebens im Schloss Hartheim 1938—1945, dipl. naloga, strojepis (navajam: Zehethofer). Zahvaljujem se sekretarju Dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporniškega gibanja na Dunaju prof. dr. Herbertu Steinerju in njegovemu sodelavcu Herbertu Exenbergerju, da sta mi ljubeznivo posredovala to diplomsko delo in nekaj drugega gradiva za to poglavje moje razprave.

Georg Renno. Ta je še leta 1970 živel kot zdravnik v Zvezni republiki Nemčiji in so v Frankfurtu na Maini ustavili sodno obravnavo proti njemu zaradi zločinov v Hartheimu. Vodja uprave pa je bil v letih 1940 in 1941 nekdanji avstrijski in nato nemški kriminalni uradnik dr. Franz Stangl, pozneje vodja zloglasnega uničevalnega taborišča Treblinka na Poljskem in po letu 1943 vodja ene od skupin: »akcija Reinhard« v Vidmu (Udine). Leta 1948 je pobegnil iz avstrijskih zaporov čez Sirijo v Brazilijo. 27. 2. 1967 so ga ujeli v San Paolu in izročili sodnim organom Zvezne republike Nemčije, ki so ga leta 1970 obsodili na dosmrtno ječo.⁵² Leta 1971 je umrl v ječi.

Ko so avtobusi — po nekaterih podatkih je imel zavod tri avtobuse — pripeljali žrtve do gradu, so morali počakati pred zunanji vrati na vzhodni strani gradu, kjer je z velikimi črkami pisalo »Erholungsheim«, tj. okrevališče. Včasih so morali počakati nekaj minut, da so odprli vrata. Nato je zapeljal avtobus okrog južne strani gradu in izginil v leseni lopi, ki so jo postavili ob vratih na zahodni strani gradu. Žrtve so morale izstopiti, in iti skozi prehod na arkadni hodnik na notranjem dvorišču. Ta hodnik je bil obit z deskami, ki so onemogočale pogled na dvorišče, tj. na velik kup koksa in na večji krematorij. Vse žrtve so se morale sleči kot da bi šle v kopalnico in oditi v sprejemnico, kjer je bila v kotu postavljena fotografska celica. (Tu je sedaj spominska soba.) Od tam so žrtve odšle na desno v »kopalnico«, tj. plinsko celico, kjer so jih usmrtili in nato njihova trupla sežgali v dveh krematorijih. Domačini pripovedujejo, da so včasih avtobusi trikrat ali štirikrat na dan pripeljali žrtve. Včasih so jih pripeljali iz vlaka, ki pa so ga ustavili zunaj železniške postaje in žrtve pripeljali v grad v glavnem ponoči. Ostanke kosti so spravljali na kup na vzhodni strani gradu in jih z vozičkom odvažali v bližnjo Donavo, pozneje pa tudi v reko Traun.

Natančno število v Hartheimu, ubitih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi ni znano. Nekateri sodijo, da so jih ubili okrog 12.000 in nato še okrog 8.000 jetnikov iz bližnjega koncentracijskega taborišča Mauthausen, in sicer od avgusta 1941 do poletja 1942 in od aprila do decembra 1944 v okviru t. i. »akcije 14 f 13«. Pisali so celo o 400.000 ali milijonu žrtev, kar pa je daleč, daleč pretirano. Večina pa sodi, da so v Hartheimu ubili skupno okoli 30.000 ljudi.⁵³ Med žrtvami so bili tudi Slovenci, in sicer tako v okviru akcije »T 4« kot tudi »14 f 13«.

Podobno kot v nemških pokrajinah je imela nacistična »evtanazija« tudi v avstrijskih deželah neugoden odmev in je vznemirila ljudi. To se je tudi tam izražalo v poročilih deželnih pravosodnih organov. V Welsu pri Linzu je tamkajšnji javni tožilec pri deželnem sodišču začel poizvedbeni postopek za ugotovitev verodostojnosti navedbe vzroka smrti pri nekem ubitem duševnem bolniku, vendar so iz Berlina ta postopek ustavili.⁵⁴ Generalni javni tožilec v

⁵² Hans Marsalek, Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen. Dokumentation. Wien 1974, str. 162—163. (navajam: Marsalek). O F. Stanglu glej tudi T. Ferenc, Satan, njegovo delo in smrt. Borec XVI/1974, št. 6/7, str. 376—377. Časnik »Volkstimme« je 21. 2. 1964 pisal, da je bil prvi komandant morilskih naprav v Hartheimu policijski kapetan Christian Wirth in da sta se v Hartheimu »izsolala« namestnik komandanta taborišča Sobibor G. Wagner in namestnik komandanta taborišča Treblinka F. Stangl. (Zehethofer, n. d., str. 30—31.)

⁵³ Zehethofer, n. d., str. 44—45; Marsalek, n. d.

⁵⁴ Gruchmann, n. d., str. 262.

Gradcu dr. Meissner je jeseni 1940 v svojih poročilih pravosodnemu ministrstvu večkrat omenil veliko vznemirjenje ljudi na Štajerskem in Koroškem zaradi množičnega ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi. Dne 29. septembra 1940 je pisal: »Tajna ubijanja, ki ne ostanejo tajna, in ne morejo ostati tajna, omajajo zaupanje v pravno varnost; vsak si mora postaviti vprašanje, kje so meje takšnih ubijanj, vprašanje: Ali tudi jaz ne pridem na vrsto? In kaj se danes dogaja iz najčistejšega idealizma,⁵⁵ se lahko jutri zlorabi v nečistih rokah.«⁵⁶ Kljub temu, da je državni namestnik za Štajersko dr. Sigfried Uiberreither dr. Meissnerju pojasnil »evtanazijske« ukrepe, je ta še naprej opozarjal ministrstvo za pravosodje na neugoden odmev teh ukrepov in jih z gestapovskimi usmrtitvami ljudi brez sodb povezoval v celoto. Dne 24. novembra 1940 je npr. pisal: »Danes ljudstvo vidi, da gre za usmrtitve, ki jih ne utemeljuje noben zakon, in da kljub temu sodne oblasti ne store ničesar. Zaradi tega trpita ugled in čast sodnikov in tožilcev, osumljeni so samovolje, pravosodje pa je zloglasna obrt z več dozdevnega prava kot pa ga je nekoč imel krvnik. Vsa zagotovila za pravičnost sodniških odločitev se zdijo kot prevara...«⁵⁷

O neugodnem odmevu ubijanja duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi na Štajerskem in Koroškem je poročal tudi predsednik višjega deželnega sodišča v Gradcu dr. Meldt. Dne 1. septembra 1941 je pisal: »Letos pozimi so tako na Koroškem kot na Štajerskem krožile različne govorice o odstranitvi duševnih bolnikov. Te so se krepile zaradi nepotrebnih opomb zdravnikov v zavodih, naj svojci vzamejo obolele osebe iz zavodov, zaradi napak pri izvajanju teh akcij, npr. pošiljke dveh žar ali sporočila o smrti pred usmrtitvijo in zaradi propagande, ki prav gotovo izhaja iz klerikalnega vpliva. Te govorice pa so se v zadnjih mesecih polegale in so do danes pač tudi zaradi najnovejših vojnih dogodkov zelo utihnile.«⁵⁸ Naj dodam, da so govorice prenehale tudi zato, ker so takrat nacisti že končali svojo »evtanazijo« odraslih duševnih bolnikov in telesno onemoglih ljudi.

3. Nacistična »evtanazija« v Sloveniji

Šest tednov po nemški zasedbi slovenske Štajerske je Marburger Zeitung objavil novico, katere začetek se je glasil takole: »Včeraj je v spremstvu gaulleiterja in državnega namestnika dr. Uiberreitherja prispel iz Gradca v Maribor državni zdravstveni vodja dr. Conti«. Pisal je še, da je po ogledu mesta obiskal mariborski zdravstveni urad in bolnišnico, zdravilišče v Rogaški Slatini, zdravstveni urad in bolnišnico v Celju, Rimske Toplice in Laško ter se prek Maribora vrnil v Gradec. In na koncu novice je pisalo takole: »Obisk državnega zdravstvenega vodja dr. Contija v Spodnji Štajerski lahko označimo za pomemben dogodek na področju zdravstva. Prelomni dosežki nemške zdravstvene službe so znani preko meja velikega nemškega rajha in bodo sedaj tudi v Spodnji Štajerski učinkovali v korist vsega prebivalstva.«⁵⁹

⁵⁵ Kakšna utvara ali sprenevedanje! — op T. F.

⁵⁶ Gruchmann, n. d., str. 256.

⁵⁷ Gruchmann, n. d., str. 255—256.

⁵⁸ Bundesarchiv Koblenz, fond državnega ministrstva za pravosodje, R 22/3365, poročila predsednika višjega deželnega sodišča in generalnega tožilca v Gradcu.

⁵⁹ Marburger Zeitung, 20. V. 1941.

Dan prej je dr. Conti prispel iz Berlina v Gradec in je imel razgovor s političnimi in oblastnimi funkcionarji Štajerske.⁶⁰ Ne vemo, kaj so razpravljali v Gradcu in Mariboru, morda tudi o »evtanaziji«, saj se ta obisk časovno začudo ujema z njenim začetkom v slovenski Štajerski.

Nacistična »evtanazija« v Sloveniji je prizadela umsko bolne in telesno onemogle ljudi iz petih zavodov: umobolnice Novo Celje, hiralnice Vojnik pri Celju, hiralnice Medlog pri Celju, hiralnice Slovenske Konjice, hiralnice Ptuj in hiralnice Muretinci pri Ptujju. Drugih zavodov v zasedenih slovenskih predelih iz sedaj še ne povsem znanih razlogov ni zajela.

Pred nemško zasedbo slovenske Štajerske je bilo v umobolnici Novo Celje, ki jo je od leta 1939 dalje vodil upravnik dr. Alfred Fischer, zdravnik iz Žalca, okoli 450 bolnikov.⁶¹ Poleg dr. Fischerja sta bila v zavodu zaposlena kot zdravnika tudi dr. Danilo Tomazič in dr. Peter Držaj. Dr. Fischer, ki so mu okupacijske oblasti zaupale nadaljnje vodenje zavoda, je kmalu po nemški zasedbi odpustil iz bolnišnice v domačo oskrbo okrog 50 bolnikov, tako da jih je nato ostalo v bolnišnici okrog 400. Za odpust je bilo določenih še več bolnikov, predvsem lažjih, pa so se jih svojci branili vzeti domov. V prvi polovici maja 1941 so verjetno iz Berlina zahtevali od uprave bolnišnice Novo Celje sezname bolnikov, na katerih so morali v nemščini opisati tudi bolnikovo bolezensko stanje. Ni znano, ali so nato ti sezname ostali v upravi bolnišnice ali pa jih je ta morala poslati v Berlin; verjetno bo držalo slednje, saj je takšna bila splošna praksa pri nacistični »evtanaziji«.

Okrog 25. maja 1941 je prišla v umobolnico Novo Celje zdravniška komisija, ki so jo poslali iz Berlina. Vodil jo je dr. Renno; s komisijo je prišlo tudi več zdravniških moči. Ko je prišla v zavod, je začela pregledovati bolnike. Čez nekaj dni (po nekaterih podatkih naj bi to bilo šele okrog 9. junija 1941, kar pa ne drži) je dobila v pomoč še nekaj ljudi, med katerimi sta bila zdravnika dr. Begusch in dr. Sorger (v uniformi) ter zaščitna sestra Helena Linhardt, vsi trije iz umobolnice Feldhof pri Gradcu. Ta komisija je pregledala umobolne v umobolnici Novo Celje ter onemogle v hiralnicah Medlog in Vojnik. V obeh hiralnicah je pregledala predvsem tiste, ki so bili duševno zaostali ali ki so boleli za lažjimi duševnimi boleznimi. Po nekaterih podatkih naj bi komisija ostala v Novem Celju kar 14—20 dni, kar pa ni zanesljivo.⁶²

Očividci tega pregleda so po vojni izjavili, da je npr. 25. maja 1941 v lekarniških prostorih umobolnice bolnike pregledoval dr. Sorger skupaj z nekim drugim zdravnikom, prisoten pa je bil tudi upravnik bolnišnice dr. Fischer. O tem, kam bodo poslali kakšnega bolnika, sta odločala zdravnika in pri tem včasih vprašala upravnika o bolnikovem zdravstvenem stanju. Člani komisije so si v seznamu pregledanih bolnikov delali neke znake, in sicer za tiste, ki so jih določili, da jih odpeljejo v evtanazijski zavod, križec, za tiste, pri katerih si niso bili na jasnem glede stopnje bolezni, pa vprašanje ali po-

⁶⁰ Marburger Zeitung, 19. V. 1941.

⁶¹ Dr. Alfred Fischer je bil rojen 1907 v Žalcu in je bil pred vojno zagrizen nacist. Od poletja 1941 do konca vojne je delal v zdravstvenem domu v Žalcu in se po nemških porazih v vojni politično »ohlajeval«. Po vojni je pobegnil in živi baje v Argentini (Podatki I. Jurčeca iz Celja, ki se mu za prijazno uslugo lepo zahvaljujem: Izjava J. Adamiča iz Žalca 14. 7. 1975).

⁶² AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije 22. XII. 1945; poročilo komisije podružnice Celje 20. XII. 1945.

mišljaje; po drugih podatkih pa naj bi imena večine bolnikov zaznamovali s križcem v krogu, nekatera pa le s krogom.⁶³ Kaže torej, da je komisija delila bolnike v tri skupine, in sicer je v prvo skupino določila večino bolnikov, ki jih naj odpeljejo v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu in pomorijo, v drugo tiste, ki jih naj odpeljejo v umobolnico Feldhof pri Gradcu, in v tretjo tiste, ki jih je treba še preveriti in se nato odločiti za vključitev v prvo ali drugo skupino. Po vojni je Franc Vajs, nekdanji bolniški strežnik v bolnišnici Novo Celje, kot priča izpovedal tole:

»Kot strežnik sem moral stati na hodniku in sem videl, kako so posamezne bolnike spuščali v lekarniške prostore. Pregled je kot prvi izvršil dr. Sorger, ki je nato podal svoje mnenje. Nato se je dr. Sorger pri gotovih bolnikih obrnil za mnenje na dr. Fischerja; točno se spominjam nekega 15 letnega fanta, doma iz okolice Velenja, ki je болоval za epilepsijo. Glede tega fanta je dr. Fischer izjavil, da je priden za delo in da nima hudih napadov in da ni pri napadih nasilen. Tega fanta je potem določila komisija za Feldhof in je bil tudi tja prepeljan. Ta fant je potem v Feldhofu naravne smrti umrl. Kolikor sem mogel iz celega poslovanja komisije ugotoviti, so bili določeni za Feldhof bolniki, ki so bili sposobni za delo, oz. taki, ki so bili šele nekaj časa v umobolnici, in pa vojni invalidi.«⁶⁴

Iz izjav nekaterih prič bi mogli sklepati, da si je dr. Fischer, ki so ga priče označile za kulturbundovca in petokolonaša, prizadeval rešiti kakšnega bolnika.

Večina bolnikov, tudi tistih, ki jim je komisija imena v seznamu zaznamovala s križcem in jih zapisala bližnji smrti, je bila telesno zdrava in od teh večina ni bila neozdravljivo bolna. Nekdanji vodja delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje je po vojni izjavil: »Imel sem približno 70 bolnikov, ki so prav lično izdelovali razne torbice, cekre, servise iz rafije itd., ki so prišli potem tudi na trg.«⁶⁵

Po tem pregledu, v katerem so za smrt določili okrog 300 bolnikov, okrog 56 (16 moških in 40 žensk) pa za nadaljnje zdravljenje v bolnišnici Feldhof pri Gradcu, niso iz bolnišnice Novo Celje izpustili več nobenega bolnika. Vsi so čakali v bolnišnici in niso vedeli, kaj jih čaka.

Konec maja in verjetno že v začetku junija 1941 je taista komisija pregledala telesno onemogle ljudi v hiralnicah. Kako je bilo v mestnem zavetišču za onemogle v Medlogu pri Celju, kjer je bilo 20 oskrbovancev, je po vojni izpovedala nekdanja bolniška sestra Terezija Toplak kot priča tole:

»Koncem maja leta 1941. je prišel v mestno zavetišče za onemogle v Medlogu pri Celju nek nemški vojaški zdravnik, čigar imena pa ne vem. Zahteval je, da mu pripeljemo vse bolnike. Izjavil je tudi, da ne potrebuje nikogar, ki bi mu pomagal, ker da jih bo sam pregledoval. Ko je končal s svojim delom,

⁶³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. Danila Tomažiča 13. 10. 1945; zapisnik zaslišanja priče sestre Dominante Kranjc, nekdanje usmiljene sestre v bolnišnici Novo Celje, 12. 10. 1945; zapisnik zaslišanja prič Franca Vajsa, Martina Beca, Maksa Stromana, Franca Dolžana in Jožeta Kavčiča, nekdanjih bolniških strežnikov in obrtnikov v bolnišnici Novo Celje; zapisnik zaslišanja Antona Ropasa, nekdanjega vodje delovne in zdravstvene terapije v bolnišnici Novo Celje, Petrovče 25. 10. 1945.

⁶⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Franca Vajsa in drugih 10. 10. 1945.

⁶⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zaslihanje Antona Ropasa 25. 10. 1945.

sem zopet šla po bolnike, da bi jih odpeljala. Pri tem sem videla, da je dotični nemški vojaški zdravnik dodal k imenom posameznih bolnikov opombe, in sicer je pri vsakem bolniku, ki je bil določen za transport, napravil tri križce. Izjavil je, da bodo ti bolniki odpeljani na zdravljenje v nek kraj v Nemčijo. Takrat je določil 20 bolnikov za transport... Kmalu po njegovem odhodu so se pričele širiti govorice, da bodo te bolnike odpeljali ne na zdravljenje, pač pa zato, da bi jih pomorili. Vsled tega je zavladal med bolniki velik nemir. Dva izmed bolnikov, določenih za transport, sta vsled tega tudi pobegnila iz doma, ter se nista več vrnila... Prve dni junija je prišla nato posebna zdravniška komisija, v kateri je bil tudi dotični vojaški zdravnik, ki je prišel prvič. Ta komisija je nato pregledala samo one bolnike, ki so bili prvič določeni za transport. Komisija je ugotovila, da so vsi ti bolniki primerni za prevoz. Ker sta dva bolnika, kot omenjajo, pobegnila, enega pa je nemški zdravnik sam črtal iz seznama, jih je ostalo za prevoz še 17.«⁶⁶

V hiralnici v Vojniku pri Celju je bilo ob nemški zasedbi slovenske Štajerske 92 oskrbovancev. O njihovem pregledu je po vojni nekdanja usmiljena sestra Heladija Smolič kot priča izjavila tole:

»Ob zasedbi Spodnje Štajerske po okupatorski oblasti sem bila že v domu onemoglih v Vojniku. Kmalu potem so pričele v naš zavod prihajati različne komisije švabskih zdravnikov, ki so onemogle pregledovali in si delali nekake beležke. Predvsem so se zanimali za one, ki so bili duševno zaostali, in to ne glede na starost. Spominjam se, da sem bila ob nekem takem komisijskem pregledu navzoča in sem videla, kako so si člani te komisije zaznamovali bolnike, ki so bili pozneje odpeljani, in sicer je vsak izmed teh bolnikov v spisku dobil znak s križcem. Pri onih, pri katerih pa si niso bili na jasnem glede štadija bolezni, pa so pristavili vprašaje ali pomišljaje. Kdo in od kod so bili ti zdravniki, ne vem, glavno besedo je imel neki mlad človek, in kakor mi je pravila sestra Dominata [Kranjc — op. p.], je bil eden izmed zdravnikov, ki je pri nas pregledoval bolnike, tudi v Novem Celju.«⁶⁷

V hiralnicah v Ptujju in Muretincih je bilo po nemški zasedbi, ko je vodstvo teh zavodov prevzel Karl Matl iz Gradca, okrog 140 oskrbovancev. Že 9. aprila je v hiralnico v Muretincih prispel s svojim štabom neki nemški general, in ko so mu povedali, kakšen je to zavod, je nekdo iz njegovega spremstva pripomnil, da se bo to nehalo, ker novih oskrbovancev ne bo, ti pa bodo kmalu pomrli. Nemška civilna uprava si je res prizadevala, da bi čimprej ukinila oba zavoda.

V začetku junija 1941 je prispel v ptujsko hiralnico upravnik umobolnice v Feldhofu pri Gradcu dr. Begusch in sklical komisijo, v kateri so bili poleg njega tudi Karl Matl ter ptujski zdravnik dr. Wilhelm Blanke in dr. Willi Wessely. Ta komisija je vse oskrbovance ptujске hiralnice razdelila v tri skupine: v prvo je uvrstila tiste, ki so jih nato poslali v Muretince, v drugo tiste, ki so jih nato odpeljali v Vojnik, in v tretjo 58 oseb za »prevoz v Feldhof«, kar je pomenilo v smrt. V hiralnici v Muretincih pa je dr. Begusch kar

⁶⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Terezije Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

⁶⁷ AS, fond, KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče Heladije Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

sam, brez komisije, določil 28 oseb za prevoz v Feldhof, in sicer tako, da je šel skozi sobe in s prstom pokazal na žrtve. Tudi od tistih, ki so jih prepeljali v Vojnik, so jih tam nekaj določili za smrt.⁶⁸

Od pregleda bolnikov in onemoglih v navedenih zavodih do odvoza posebej zaznamovanih za smrt ni minilo mnogo časa. Brž ko je komisija v seznamih zaznamovala bolnike in onemogle za smrt, je moralo strežno osebje žrtve posebej zaznamovati z nekimi številkami, in sicer deloma na levi roki in deloma na hrbtu. Zanimiva je o tem izpoved Dominante Kranjc iz umobolnice Novo Celje:

»Nekaj dni nato so prišli neki švabski strežniki, ki so čakali na prevoz bolnikov. Takrat je bilo določeno, da dobijo bolniki, ki ne pridejo v Feldhof, številke, in sicer so jim mislili prvotno številke z obližem pritrčiti na roke, in sicer tako, da so kar številko napisali na obliž. Ker pa bi bila dana možnost, da bi si bolniki te številke odstranili, so določili, da jim pritrđijo številke na hrbet v medplečje. To so delali omenjeni švabski strežniki. Ko sem enega strežnika vprašala, zakaj devajo bolnikom številke in pri tem pripomnila, da so nekateri še toliko pri razumu, da lahko izpovedo glede svoje osebe personalne podatke, mi je dotični strežnik odgovoril: »S temi ne bomo imeli nobenega posla več.«⁷⁰

V noči na 9. junij 1941 se je v slovensko Štajersko pripeljalo večje število praznih avtobusov, ki jih je upravljala t. i. »splošnokoristna družba z o. j. za prevoz bolnikov.« V umobolnico Novo Celje se jih je pripeljalo 13, v hiralnico v Vojniku 5, v hiralnico v Medlogu 1 in v hiralnico v Muretincih pri Ptuj 5 avtobusov. Strežno osebje, ki se je pripeljalo z avtobusi, je bilo v civilnih oblekah, na njihovih prstih pa so nekateri opazili srebrne prstane z mrtvaško glavo, kar pomeni, da so bili esesovci. Skoraj gotovo so bili iz morilskega oddelka, ki ga je za vse evtanazijske zavode vodil poročnik Christian Wirth. V umobolnici Novo Celje so na 12 avtobusov naložili okrog 390 bolnikov, določenih za usmrnitev v Hartheimu pri Linzu, v trinajsti avtobus pa so strpali 56 bolnikov, določenih za prevoz v umobolnico Feldhof pri Gradcu za nadaljnje zdravljenje. Umobolnico v Novem Celju so nacisti namreč ukinili še tisti mesec in v njej uredili bolnišnico za esesovce. Bolniki niso smeli s seboj vzeti ničesar. Malenkosti, ki so jih imeli v bolnišnici, tj. obleko in perilo, so jim odpeljali posebej. Vrednostne stvari, kakor ure, prstane, uhane, denar in drugo pa so strežniki, ki so se čez nekaj dni vrnili, odpeljali za žrtvami, verjetno v Hartheim pri Linzu. Neka priča je slišala, kako so bolniki, ki so jih nalagali na avtobuse, delali opazke, češ kaj bodo z njimi, saj so presuhi, da bi iz njihovih trupel izdelovali milo in podobno.⁷¹ Strežno osebje, ki se je pripeljalo iz Hartheima, je bilo z bolniki in onemoglimi zelo surovo. Ko so v Vojniku hotele usmiljene sestre bolnikom in onemoglim popraviti in urediti sedeže

⁶⁸ AS, fond KUZOP, fasc. 3, prijava komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev.

⁶⁹ AS, fond, KUZOP, fasc. 16, poročilo okrajnega narodnoosvobodilnega odbora Slovenske Konjice 23. 10. 1945. Ta podatek je temu dala nekdanja oskrbnica-prednica sirotišnice Lamprechtinum v Slov. Konjicah Sidonija Peterca.

⁷⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče D. Kranjc, Vojnik 12. 10. 1945.

oziroma ležišča v avtobusih, so jih nemški strežniki kratkomalo odpravili s kretnjami, ki so dale razumeti, da se za te ljudi itak ne bodo več brigali in da jih bodo odpeljali v neko negotovost ne pa zato, da bi jim izboljšali postrežbo. »Švabski strežniki so dali s svojimi izjavami razumeti, da bodo onemogle kratkomalo uničili.«⁷² V hiralnici Medlog pri Celju so bili bolniki »večinoma vsi zelo nervozni in niso hoteli iti v pripravljeni avtobus, tako, da so morali strežniki nekatere s silo odpeljati v avtobus.«⁷³

Nekateri svojci so še tisti dan izvedeli, da bodo bolnike odpeljali iz bolnišnice in hiralnic. Neka mati iz Braslovč je takoj pohitela v Novo Celje, da bi hitro odpeljala svojega sedemnajstletnega sina domov, vendar ni uspela. Videla je le, kako so ga odpeljali z avtobusom.⁷⁴ Neki oče pa je v Slovenskih Konjicah, kjer so ustavili avtobus, da so vanj orožniki pripeljali tri bolnike iz tamkajšnje hiralnice Lamprechtinum, v avtobusu videl tudi svojega tridesetletnega sina, ki so ga peljali iz Novega Celja v Hartheim.⁷⁵

Tistega dne, 9. junija 1941, je 23 avtobusov odpeljalo na železniško postajo Špilje (Spielfeld) okrog 583 žrtev nacistične »evtanazije«, 1 avtobus pa je tudi tisti dan ali pa čez dan ali dva odpeljal bolnike v Feldhof pri Gradcu. Tja so morali kmalu tudi zdravniki in nekateri drugi do tedaj zaposleni v Novem Celju.⁷⁶ V Špilju je žrtve čakal poseben vlak, sestavljen iz osebnih vagonov, ki jih je odpeljal proti železniški postaji Schwarzwald pri Linzu. Tistih nekaj slovenskih strežnikov, ki so bolne in onemogle smeli spremljati do Špilja, se je od tam vrnilo v Novo Celje. Z železniške postaje Schwarzwald so žrtve prepeljali v t. i. deželni zavod Hartheim. Nekdanji bolniški strežnik Franc Vajs je kot priča po vojni izpovedal, da je imel priliko v Feldhofu govoriti z osebjem v Feldhofu, ki je govorilo z bolniki, ki so prišli iz Schwarzwalda. Ti so pripovedovali, da so iz Schwarzwalda prevažali v zaprtih avtomobilih bolnike v Hartheim. Ko so prišli v Hartheim, so jih spravili v neko dvorano, kjer so se morali bolniki sleči, češ, da bodo kopani. Tisti bolnik, ki je to izpričal, pa je bil medtem ko bi se morali sleči, poklican pred neko komisijo, ki ga je zopet napotila iz Hartheima nazaj in se je pripeljal z istim avtomobilom nazaj v Schwarzwald, od koder je bil izpuščen na svoj dom v bližini Gradca.«⁷⁷

Približno tako kot je Francu Vajsu o uničenju bolnikov pripovedoval neki očividec, ki bi tudi sam kmalu postal žrtev nacistične »evtanazije«, so v Hartheimu nacisti storili z duševnimi bolniki in telesno onemoglimi ljudmi iz slo-

⁷² AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče H. Smolič, Vojnik 12. 10. 1945.

⁷³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče T. Toplak, Medlog 2. 11. 1945.

⁷⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče J. J., Braslovče 28. 10. 1945.

⁷⁵ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče A. E., Konjice 21. 10. 1945. »Šele potem, ko so nekega dneva peljali z avtomobili umobolne skozi Konjice, sem videl mojega sina, ko je bil tudi med umobolnimi. Kam so jih peljali, jaz ne vem.«

⁷⁶ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13. 10. in 6. 12. 1945; zapisnik zaslišanja Franca Vajsa in drugih, Novo Celje 10. 10. 1945.

⁷⁷ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče F. Vajsa, Novo Celje, 10. 10. 1945.

venske Štajerske. Svojci žrtev nekaj časa niso vedeli, kaj se je zgodilo z njimi, mislili so pač, da so jih le prepeljali v bolnišnico za duševne bolezni Feldhof pri Gradcu. Spraševali so upravo te bolnišnice, vendar jim je ta odgovarjala »da bolnik ni bil prepeljan v umobolnico Feldhof, ampak v umobolnico Hartheim (Niederhardt) v Avstriji.«⁷⁸ Nekateri so nato poizvedovali za svojci v Hartheimu, od koder so dobili sporočilo, da so bili svojci prepeljani tja na temelju navodil državnega komisarja za državno obrambo in da jih ni dovoljeno obiskovati in da uprava zavoda ne bo odgovarjala niti na pismena niti na telefonska vprašanja.

Ta odgovor je bil za vse enak, razen naslova prejemnika in imena ter sorodstvenega stanja žrtve. Glasil se je takole:

»Sporočamo Vam, da je bila Vaša hči

Theresia Skoberne

na temelju ministrske odredbe po navodilih gospoda komisarja za državno obrambo prepeljana v naš zavod.

Iz razlogov, ki so v zvezi z državno obrambo, niso dovoljeni obiski in iz enakega razloga ni telefonskih informacij.

Če bi prišlo do morebitnih sprememb glede stanja pacienta(ke) ali glede odrejene zapore obiskov, bomo to čimprej sporočili. Več dela, ki nam ga je povzročil in naložil ta ukrep, nas sili, da Vas vljudno prosimo, da več ne sprašujete.«⁸⁰

V drugi polovici junija 1941 pa so svojci žrtev že dobili pismena uradna obvestila o smrti, ki jih je podpisal neki Sefer. Obvestilom so bile priložene kopije mrliških listov s podpisom Stauda. Čeprav so bila ta sporočila enaka razen prvega odstavka, je bilo napisano vsako posebej s pisalnim strojem. Sporočila se glasijo:

»Obžalujemo, da Vam moramo sporočiti, da je bolnik Mihael Teras danes umrl zaradi vnetja srednjega ušesa in sinusne tromboze. Premestitev v naš zavod pomeni vojni ukrep in je bila iz vzrokov, ki so v zvezi z državno obrambo.

Ker je naš zavod samo prehodni zavod za tiste bolnike, ki so določeni za drugi zavod v naši okolici, ter so tukaj izrecno samo za ugotovitev nosilcev bacilov, ki so kot je znano, vedno pri takšnih bolnikih, je pristojna krajevna policijska uprava Hartheim zato, da bi onemogočila izbruh in prenašanje nalezljivih bolezni, sporazumno s pristojnimi uradi, odredila daljnosežne zaščitne ukrepe in je po 22. členu odredbe o zatiranju nalezljivih bolezni odredila upelpitev trupla in razkuženje zapuščine. V tem primeru ni potrebna izjava, o soglasju sorodnikov itd.

⁷⁸ AS, fond KUZOP, fasc. 16, zapisnik zaslišanja priče dr. D. Tomažiča, Ljubljana 13. 10. 1945.

⁷⁹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, poročilo komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru, ekspozitura Celje 20. 12. 1945.

⁸⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16, gradivo o žrtvi Tereziji Skoberne iz Mišidola pri Jurkloštru.

Zapuščina, ki je bila v neposredni lasti umrlega, ostane po razkuženju tukaj, ker v prvi vrsti služi za nadomestilo za tistega, ki plača stroške bivanja v zavodu.

Ob tej priliki se Vas dovoljujemo opozoriti na to, da se poškodbe zapuščine, ki nastanejo pri razkuženju, zaradi močnih sredstev, čestokrat ne dajo preprečiti in pogostokrat tako pošiljanje kakor tudi posredovanje odločbe o izročitvi zapuščine vzamejo več časa in povzročajo več stroškov, kakor pa je to vredno. Zato Vam predlagamo, da se odrečete zapuščini, tako da bi jo mi v primeru poškodbe dali na voljo nacionalno-socialistični dobrodelni organizaciji, v drugem primeru pa brez sodnega sklepa plačniku stroškov.

Če želite žaro pokopati na nekem določenem pokopališču — izročitev je brezplačna, Vas prosimo, da nam to sporočite in pošljete izjavo o soglasju pristojne pokopališke uprave. Če pa nam le-te v teku 14 dni ne pošljete, bomo dali žaro pokopati drugje; mi bomo tudi menili, da se odrekate zapuščini, če v enakem času o tem ne bomo dobili od Vas nobenega sporočila.

Prilagamo dva mrliška lista, za morebitno predložitev pristojnim oblastem.⁸¹

Besedila sporočil so v Hartheimu večidel napisali po enem vzorcu, seveda razen začetka. Tu in tam so dodali kak stavek, v nekem pismu npr. to, da so morali obleko uničiti zaradi ponesnažitve. Pri nekaterih sporočilih so izpustili odstavke o zapuščini.

V sporočilih o smrti bolnikov v t. i. deželnem zavodu Hartheim pri Linzu so kot datum smrti navedeni dnevi od 20. junija do 2. julija 1941, in sicer v zgodnjih jutranjih urah, kot vzrok smrti pa možganska kap, epilepsija, gripa in sepsa, akutno vnetje ledvic, pljučnica, griža, furnukuloza, absces na licu, zlom in emoolija, vnetje srednjega ušesa in sinusna tromboza.⁸² Svojci nekaterih usmrčenih bolnikov so po prejemu sporočila o smrti res zahtevali žaro z njihovim pepelom in so jo tudi dobili.⁸³ V nekem primeru je uprava t. i. deželnega zavoda Hartheim razmeroma pozno, šele 24. septembra 1941, sporočila svojcem o smrti, češ da ji ni bil znan naslov. Povedala je, da so žaro izročili novemu žarnemu pokopališču v Steyru in jo pokopali v skupni niši št. 1.⁸⁴ Po vojni so svojci nekaterih žrtev nacistične »evtanazije« izjavljali, da iz Hartheima niso dobili nobenega sporočila o smrti svojega sorodnika.

Svojci žrtev dolgo časa niso vedeli nič zanesljivega o tem, kako so umrli njihovi sorodniki. Na območjih, kjer je bilo več žrtev nacistične »evtanazije«, so svojci ugotavljali skupno usodo, tj. hitro smrt bolnikov in onemoglih, in enakost sporočil o smrti. Začeli so dvómiti, da so umrli naravne smrti in misliti, da so jih nacisti pokončali s silo. Širila se je bojazen, da se utegne tako zgoditi z vsemi umobolnimi in onemoglimi, zlasti pa s tistimi, ki so bili v

⁸¹ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočila deželnega zavoda Hartheim o smrti posameznih bolnikov iz slovenske Štajerske.

⁸² Prav tam.

⁸³ AS, fond KUZOP, fasc. 16, izjava J. Jug iz Braslovč 28. 10. 1945, izjava M. Žmavc iz Šoštanja 22. 11. 1945; izjava A. Skornšek iz Gaberk pri Šoštanju 16. 11. 1945; izjava E. Kušnik iz Šoštanja 3. 11. 1945; izjava kraj. pov. NM Braslovče za S. Vaceja iz Orle vasi 30. 10. 1945.

⁸⁴ AS, fond KUZOP, fasc. 16, sporočilo o smrti F. Benetek, 24. 9. 1941; sporočilo o smrti Marije Koštomaj 7. 7. 1941.

umobolnici v Feldhofu pri Gradcu. Vendar je bilo nacistične evtanazije na Slovenskem kmalu konec.

Verjetno je Hitlerjev ukaz, naj prenehajo z evtanazijo, ko je Nemčija že začela vojno proti Sovjetski zvezi, imel za posledico to, da nacisti niso izvedli »evtanazije« na Gorenjskem. Nekaj dni potem, ko so v Hartheim odpeljali žrtve iz slovenske Štajerske, je v Maribor (12. junija) in Bled (14. junija) prispel vodja firerjeve pisarne Philip Bouhler in v njegovem spremstvu so bili tudi Viktor Brack, Hederich in Blankenburg, torej tisti, ki so bili zadolženi za organizacijo in izvajanje nacistične »evtanazije«. Časopisi so sicer pisali, da njihov obisk velja obravnavi vprašanj šolske in izobrazbene literature. Verjetno pa smemo domnevati, da so prišli tja predvsem zaradi »evtanazije« ali tudi zaradi nje.⁸⁵ Je pa nemški okupator tisti čas poslal v smrt »starejše in bolne obsojenke z daljšimi zapornimi kaznimi ter duševno več ali manj defektne« iz ženske kaznilnice v Begunjah na Gorenjskem.⁸⁶ Ker nacisti niso mogli izvesti »evtanazije« na Gorenjskem, so nekaj duševnih bolnikov priključili k transportu slovenskih izgnancev, ki jih je odpeljal v Srbijo.⁸⁷

Svojci žrtev nacistične evtanazije v Sloveniji so šele nekaj mesecev po osvoboditvi zanesljivo zvedeli, da so njihovi sorodniki umrli nasilne smrti. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru in njena izpostava v Celju sta šele oktobra 1945 začeli zbirati gradivo o nacistični »evtanaziji« v Sloveniji.⁸⁸ Spraševali sta svojce žrtev, osebje nekdanje umobolnice Novo Celje in hiralnic v Vojniku, Medlogu, Ptujju in Muretincih ter zbrali nekaj sporočil t. i. deželnega zavoda Hartheim pri Linzu in mrliških listov o smrti bolnih in onemoglih v tem zavodu.⁸⁹ Po tako zbranih podatkih so nastali grobi obrisi temne slike množičnega zločina nemškega okupatorja v Sloveniji nad okrog 583 duševnimi bolniki in telesno onemoglimi in Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo je 22. decembra 1945 o tem izdala posebno objavo.⁹⁰ Oktobra in novembra 1945 zbrano gradivo o nacistični »evtanaziji« v Sloveniji je še vedno edino in najpomembnejše gradivo o tem zločinu nemškega okupatorja na Slovenskem. Celovitejšo podobo o vsej nacistični evtanaziji pa si lahko ustvarimo na temelju gradiva I.

⁸⁵ Marburger Zeitung 12. 6. 1941, Kärntner Grenzruf 17. 6. 1941. Medtem ko je Marburger Zeitung govoril samo o Bouhlerjevem obisku, je Kärntner Grenzruf navedel imena štirih obiskovalcev z Bleda, vendar je namesto Blankenburg verjetno po pomoti zapisal kot Flankenburg.

⁸⁶ Dr. J. Grčar, Mučeniške Begunje, Ljubljana 1961, str. 9.

⁸⁷ Cvetko Kristan: Niso jim prizanesli. Tovariš 1951, str. 222.

⁸⁸ Šele 3. oktobra 1945 je vodja celjske izpostave Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, podružnica za severovzhodno Slovenijo v Mariboru Mirko Lovrec poslal v Maribor prve podatke o nacistični »evtanaziji« bolnikov iz umobolnice v Novem Celju in predlagal: »Strežno osebje se sklicuje oz. se spominja nekaterih imen prepeljanih bolnikov in bi bilo treba sedaj svojce teh bolnikov zaslišati, da bi se ugotovilo, kolikor je govorca, ki se širi med narodom, da so bili umobolni iz Novega Celja po prevozu v Nemčijo usmrčeni, točna.« (AS, fond KUZOP, fasc. 16.)

⁸⁹ Največ zaslišanj in izjav ter dokumentov je bilo zbranih oktobra in novembra 1945.

⁹⁰ AS, fond KUZOP, fasc. 16. Glej o tem tudi kratek »zestavek nepodpisanega avtorja »Množični umor umobolnikov in hiralcev in zavodov na Štajerskem«, (5 str.), AS, fond KUZOP, fasc. 3.

procesa pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu in nekaterih procesov pred zahodnonemškimi porotnimi sodišči (Düsseldorf, Freiburg, Koblenz itd.) ter po literaturi, ki je uporabljala to gradivo.⁹¹

Sklep

Po začetku druge svetovne vojne je Hitler ukazal, naj v Nemčiji in zasedenih deželah začno izvajati »evtanazijo«, tj. ubijanje neozdravljivo bolnih in telesno onemoglih ljudi. Za ta sklep so bili odločilni vojnogospodarstveni razlogi in nikakor želja skrajšati neozdravljivo bolnim ljudem njihovo trpljenje. Po nekaterih podatkih naj bi v nacistični evtanaziji usmrtili več kot 70.000 bolnikov in onemoglih, po drugih pa celo več kot 100.000. Opravljali so jo v šestih glavnih in več posebnih »evtanazijskih« zavodih, od katerih je bil Sloveniji najbližji v Hartheimu pri Linzu na Avstrijskem. Organizacijsko so jo vodili iz firerjeve pisarne, strokovno pa iz IV. oddelka notranjega ministrstva v Berlinu, medtem ko so posamezne posle opravljali posebni, za to ustanovljeni oddelki, ki so jih skrili za lažna imena. Neposredni morilci, esesovski policisti, so pozneje svoj morilski posel opravljali na Poljskem in v tržaški rižarni.

Po nemški zasedbi Slovenije aprila 1941 so nacisti maja in junija 1941 izvedli »evtanazijo« nad duševnimi bolniki in telesno onemoglimi tudi v slovenski Štajerski. Dve »strokovni« komisiji, sestavljeni iz nemških in avstrijskih zdravnikov, sta v omobolnici Novo Celje in hiralnicah Medlog, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj in Muretinci pregledali nekaj stotin oseb in jih več kot petsto določili za uničenje. 9. junija 1941 so jih okrog 583 odpeljali v evtanazijski zavod Hartheim pri Linzu na Avstrijskem in jih med 20. junijem in 2. julijem 1941 tam pomorili.

Poleg drugih zločincev so pri tem zločinu sodelovali tudi nekateri nemški in avstrijski zdravniki. Zavestno ali slepo, ne glede na načela zdravniške znanosti in etike ter odgovornosti zdravniškega poklica, katerega poglavitna dolžnost naj bi bila reševati in ohranjati človeška življenja, so se ti zdravniki vključili v zločinsko delovanje nemškega fašizma.

Ni še znano, zakaj nacistična evtanazija spomladi 1941 ni v celoti zajela Gorenjske. Verjetno so jo pripravljali, pa jih je prehitel Hitlerjev sklep o njenem prenehanju v začetku poletja 1941.

THE NAZI »EUTHANASIA« IN SLOVENIA IN 1941

Summary

The author first gives a brief account, based on literature and published sources, of the Nazi »euthanasia«, i. e. the putting to death of the mentally ill and the physically debilitated in the German Reich. On the basis of the material collected after the war by the Commission for the investigation of the crimes of the occupiers and their collaborationists, he then proceeds to describe this crime committed by the Fascist occupiers in Slovenia in the spring of 1941.

⁹¹ Glej op. 3.!

After the occupation of Northern Slovenia, which the German invaders intended to annex legally to the German Reich, the German Fascists decided to put to death the mentally ill and the physically debilitated there, too. In May 1941, two special »professional« commissions of doctors (dr. Begusch, dr. Sorger, dr. Renno, and others perhaps) examined the patients in the mental hospital at Novo Celje, and the debilitated in the asylums for the aged at Medlog near Celje, Vojnik, Slovenske Konjice, Ptuj, and Muretinci near Ptuj. The majority of them were sentenced to »death out of pity«. On June 9, 1941, about 583 persons from Slovene Styria only were deported to the »euthanasial« institution Hartheim near Linz and all put to death by the beginning of July 1941. According to certain data, a number of elderly and sick women from the prison for women at Begunje, Upper Carniola, were put to death there as well, especially those sentenced to long imprisonment. It is not yet known, however, why the Nazi »euthanasia« in the spring of 1941 did not embrace the entire Upper Carniola.